

Asta PETRAITYTĖ-BRIEDIENĖ

Diplomatijos šefas: Stasio Lozoraičio įgaliojimai

XX amžiaus Lietuvos egzilinės diplomatijos istoriografijoje, ko gero, dažniausiai cituojamas tekstas yra: „Jeigu čia mus ištiktų katastrofa, tai užsieniuose likusios mūsų diplomatijos šefu skaitykite Lozoraitį, pirmuoju pavaduotoju Klimą, antruoju Šaulį.“¹ Jį galima perskaityti tiek lietuvių diplomatų atsiminimuose, tiek monografijose apie juos, tiek diplomatijos istoriją tyrinėjančiųjų straipsniuose ar dokumentų rinkinių įvaduose². Moksliniuose darbuose šio teksto šaltiniu, kaip pačiu išsamiausiu, dažniausiai nurodomi diplomato Vaclovo Sidzikausko (1893–1973) atsiminimai³. Tai yra šifruota telegrama nr. 288, kurią 1940 m. birželio 1 d. Lietuvos pasiuntinybėms išsiuntė tuometis (1938–1940) Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministras Juozas Urbšys (1896–1991).

Praėjus beveik dviem savaitėms, kai buvo išsiųsta telegrama, sovietai okupavo Lietuvą, dar po kelių mėnesių pradėjo užiminėti ir Lietuvos pasiuntinybes užsienyje (Italijoje, Prancūzijoje, Vokietijoje). Tačiau dėl Vakarų demokratinių šalių, pirmiausia JAV, daugiau nei pusę amžiaus vykdytos Baltijos valstybių⁴ okupacijos nepripažinimo politikos išliko ir toliau veikė kelios Lietuvos pasiuntinybės ir

konsulatai (Didžiojoje Britanijoje, JAV, prie Šv. Sosto, kurį laiką Argentinoje, Brazilijoje, Šveicarijoje). Taigi neegzistuojančiai Lietuvos užsienio reikalų ministerijai pavaldus diplomatinis korpusas užsienyje, arba vadinamoji Lietuvos diplomatinė tarnyba (toliau – LDT) ir jos veikla, tapo naujos kitokios diplomatijos pradžia. Praradusi savo tiesioginę ir teisinę pavaldumą valstybei ir jos institucijai, bet išsaugojusi savo tęstinumą, ji už šalies ribų veikė daugiau kaip pusę amžiaus. Lietuvos Respublikos Nepaprastasis ir įgaliotasis ambasadorius prie Šv. Sosto ir Maltos ordinui Kazys Lozoraitis (1929–2007), kalbėdamas apie diplomatinę tarnybą, tiek žodžiu, tiek raštu nuolat pabrėždavo: „... kad pasaulio diplomatijos istorijoje vargu ar būta panašaus atvejo, kai diplomatams itin sudėtingomis ir diplomatinei praktikai labai neįprastomis sąlygomis teko pusšimtį metų atstovauti dėl agresijos iš tarptautinio politinio žemėlapiu išnykusiai valstybei.“⁵

Lietuvos diplomatinei tarnybai daugiau kaip keturiasdešimt metų vadovavo diplomatas, buvęs Lietuvos užsienio reikalų ministras (1934–1938), paskutiniaisiais nepriklausomybės metais Italijoje rezidavęs Stasys

Lozoraitis (1896–1983). Jo, kaip šefo, pareigybė, paremta tik J. Urbšio telegramos tekstu, ir šiandien provokuoja ne vienam klausimui. Tų laikų amžininkų, politikų, diplomatų ir visuomenės veikėjų archyvai, memuarai sukuria painius jų istorijų labirintus. Gal paties S. Lozoraičio archyvas⁶, susidedantis iš 730 bylų, arba daugiau kaip 80 tūkstančių saugojimo vienetų, gali pasakyti, kas iš tiesų buvo Lietuvos diplomatinės tarnybos šefas?

Už tradicinės diplomatijos ribų

Antrojo pasaulinio karo metais ir po jo, arba per visas Lietuvos okupacijas (nacių ir sovietų), LDT nevedė įprastinių tarpvalstybinių derybų, neratifikavo tarptautinių sutarčių. Lietuvos diplomatai buvo tarptautinių konferencijų, simpoziumų ar įvairių susitikimų, kuriuose vyko didžiosios politikos spektakliai ir jų veikėjų (JAV, SSRS, Didžioji Britanija, Prancūzija, Vokietija, Kinija) užkulisiniai žaidimai, stebėtojai. Kitaip tariant, LDT nevykdė kai kurių savo funkcijų, nes nebuvo institucijos, kuri būtų ją įgaliojusi veikti. Po sovietų okupacijos užsienio valstybėse (su prantama, kurios nepripažino Lietuvos okupacijos) reziduojančių diplomatų sąrašuose lietuviškų pavardžių neliko, bet jos buvo įrašytos tų sąrašų prieduose, kitaip tariant, „už brūkšnio“⁷. Tačiau lietuvių diplomatai nuolat susitikinėdavo ir su juos pripažįstančių, ir su juos oficialiai nepripažįstančių valstybių vadovais ir užsienio reikalų ministrais arba pastarųjų vadovaujamų ministerijų pareigūnais. Jie teikė jiems memorandumus, pro memorijas, žodines ir raštiškas notas dėl Lietuvos okupacijos nepripažinimo, lietuvių tautos teisės į laisvę ir nepriklausomybę. Lietuvių diplomatom, tapusiems lyg ir tarptautinės politikos įkaitais, labai pravertė profesiniai, dalykiniai, o ypač asmeniniai ryšiai. Jie buvo užmegzti dar prieškarui lietuviams reziduojan-

jant įvairiose užsienio šalyse arba Kaune susitinkant su čia veikusiu aktyviu užsienio diplomatinio korpusu. Minėta, kad artimus ryšius su politikais lietuvių diplomatai palaikė net ir tais atvejais, jei pastarųjų vyriausybės jų nepripažino. Pavyzdžiui, sovietams užėmus Lietuvos pasiuntinybę Prancūzijoje, diplomato dr. Stasio Antano Bačkio (1906–1999) butas Paryžiuje keliems dešimtmečiams buvo virtęs tarsi neoficialiu diplomatinio biuru. Jame, ypač Vasario 16-osios minėjimų proga, lankydavosi Prancūzijos užsienio reikalų ministerijos pareigūnai, parlamento nariai, politikai, kitų šalių diplomatai⁸. Kitaip tariant, LDT buvo lyg „stipriai diržu suveržta“ užsienio reikalų ministerija.

Netradicine diplomatija galima vadinti ir LDT veiklą lietuviškoje išeivijos erdvėje. Per visus okupacijos metus ji vykdė įprastines, nors taip pat labai apibrėžtas savo pareigas, kaip antai: pasiuntinybių ir konsulatų veiklos priežiūra, atsakomybė už jų turtą, archyvus, taip pat pasų išdavimas ar pratęsimas, informacijos (apie bendrą tarptautinę politinę padėtį, apie tautiečius tiek Lietuvoje, tiek išeivijoje, apie užsienio reakcijas į Lietuvos laisvinimą) kaupimas ir analizavimas. Tačiau tuo pat metu Lietuvos diplomatai atlikdavo jiems lyg ir tarnybiškai nepriklausančių funkcijų. Žinoma, kad karo ir pokario metais lietuviams pagalbą teikdavo įvairūs lietuvių fondai ir organizacijos (pavyzdžiui: Amerikos lietuvių taryba, Bendrasis Amerikos lietuvių fondas ar Lietuvos Raudonasis kryžius). Tačiau, remiantis bent kelių LDT narių (Broniaus Kazio Balučio (1880–1967), S. Lozoraičio, Aniceto Simučio (1909–2006), Eduardo Turausko (1896–1966)) archyvais, galima teigti, kad ir diplomatai vykdydami panašią veiklą kiek galėdami naudojo savo tarnybine padėtimi, ypač diplomatinės neliečiamybės teise. Rūpindamiesi lietuviais pabėgėliais ar okupacijų įkalintaisiais krašte, jie tarpininkaudavo pirmiausia iš laisvųjų kraštų, kaip antai JAV, persiunčiant lietuvių

siuntas (drabužiai, maistas, pinigai) savo giminėms ir artimiesiems į Vakarų Europą, į deportuotų asmenų stovyklas ar pačią Lietuvą. Karo metais pačiai LDT didelė problema buvo palaikyti tarpusavio ryšius, o tai ypač trukdė jų tarnybinei veiklai (kaip bendros politikos koordinavimas, sprendimai, pasikeitimas informacijomis ir nuomonėmis). Bet vis tiek per diplomatus (arba kaip iki šiol patikimiausiu diplomatinio paštu) ėjo lietuvių asmeninė korespondencija, pavyzdžiui, 1946 metais vien Lietuvos konsulas Niujorke gavo 14 000 laiškų⁹. Diplomatus buvo prašoma persiųsti vieno asmens laišką kitam asmeniui į valstybę, su kuria pirmasis dėl karo padėties ar pokario sumaišties negalėjo susisiekti. Taip pat Lietuvos pasiuntinybės gaudavo paklausimų apie dingusius, ieškomus asmenis, kai masinis tautiečių bėgimas nuo okupacijos, karo fronto ir pabėgėlių stovyklų į laisvuosius kraštus išskyrė šeimas, draugus, artimuosius. Diplomatai tvirtindavo dar Lietuvoje įgyto išsilavinimo ar aukštojo mokslo diplomų nuorašus, taip pat gimimo ar mirties metrikus, santuokos liudijimus, įvairius kitus dokumentus. Pasitraukę iš Lietuvos ir išeivijoje dirbę intelektualai – mokslininkai, kultūros veikėjai, studentai – karo ir pokario metais dažnai kreipdavosi į diplomatus prašydami atsiųsti jiems įvairių knygų, spaudos iškarpų ar kitokių leidinių, kuriuos paprastai dar nepriklausomybės laikais savo bibliotekose buvo sukaupusios pasiuntinybės ar patys diplomatai. 1941 metais apie LDT veiklą jos šefas S. Lozoraitis sakė: „Nė vienas mūsų diplomatų nėra sudėjęs rankas. Kiekvienas, nežiūrėdamas sunkių medžiaginių ir dvasinių sąlygų, veikia taip ir kur reikia, rūpinasi visokeriopais Lietuvos piliečių tremtinių reikalais, veikia spaudoje, visuomenėje, politikos srityje. /.../ Aš žinau tikrai, kiek paguodos suteikė ir suteikia okupuotos Lietuvos žmonėms žinios, kad Lietuvos diplomatai paliko ištikimi savo pareigoms bei priesaikoms ir kad jie tęsia kovą.“¹⁰ Tokia neįprasta LDT veikla

tęsėsi daugiau nei šešis dešimtmečius. Kitaip tariant, greta savo tiesioginių įsipareigojimų, užsienyje likę diplomatai lyg perėmė ir vykdė kitų nepriklausomos Lietuvos valstybinių institucijų veiklą. Taip nedidelio personalo¹¹ LDT tapo beveik universaliai veikiančia valstybine institucija. Jos veikla akivaizdžiai prasilenkė su chrestomatine diplomatija bei tarptautinių santykių teisės kodeksų paragrafais apie diplomatinę pasiuntinybių veikimo ribas¹².

Unikalų, kad LDT, šis valstybingumo likutis, buvo teisiškai pripažįstamas arba iš dalies pripažįstamas kai kurių užsienio valstybių ir tik todėl galėjo veikti. Tačiau norisi išskirti dar kelis epizodus. Išeivijoje veikianti LDT buvo lyg užsienio reikalų ministerija, o LTSR taip pat buvo užsienio reikalų ministerija¹³. Kitaip tariant, vienu metu veikė dvi pagal savo tiesioginę paskirtį neva turėjusios viena kitą dubliuoti institucijos. Vienintelis jų bendras bruožas – abi buvo už tradicinės diplomatijos veikimo ribų: LDT atstovavo nepriklausomai valstybei, kuri buvo okupuota, LTSR URM – okupantams, buvo jų simbolinis įrankis ir „veikia tarnavo ne tiek valstybės, kiek komunistų partijos interesams“¹⁴. O tarp visų politinių, konstitucinių, teisinių ir ideologinių skirtumų yra dar ir tas, kad tarybiniai lietuvių diplomatai dirbdavo ne Lietuvos, o Sovietų Sąjungos pasiuntinybėse. Suprantama, kad tiek sovietų diplomatinės marionetės, tiek LDT nariai neišleisdavo vieni kitų iš savo stebėjimo lauko¹⁵. Beje, valstybinių institucijų persikirtimo atvejis nėra vienintelis Lietuvos diplomatijos istorijoje. Jau nuo 1990 metų pradžios veikė nepriklausoma Lietuvos užsienio reikalų ministerija. O tuo pat metu užsienyje vis dar veikė ta pati LDT, kuri faktiškai dirbo kartu su ministerija. Tuometis Lietuvos diplomatinės tarnybos šefas dr. S. A. Bačkis jos veikimą sustabdė tik 1991 m. rugsėjo 6 d., kai užsienio valstybės ir, pirmiausia, Sovietų Sąjunga pripažino atkurtąją Lietuvos Respubliką. Kitaip tariant, per visą XX amžiaus antrąją pusę LDT veikimas iš esmės priklausė nuo Lietuvos, kaip

nepriklausomos valstybės, de jure pripažinimo tarptautinės politikos arenoje.

Tarp faktų ir interpretacijų: J. Urbšio telegramos turinys

Lietuvos užsienio reikalų ministro J. Urbšio telegramos nr. 288 turinys visada buvo vienas iš diskusinių objektų, ypač politikujančioje lietuvių išeivijoje 5–8 deš., nes jis tiesiogiai buvo susijęs su LDT šefu S. Lozoraičiu bei jo įgaliojimais. Tačiau iki šiol šis tekstas lyg ir nebuvo atidžiau tyrinėtas. Istorikas ir diplomatas Laurynas Jonušauskas knygoje „Likimo vedami. Lietuvos diplomatinės tarnybos egzilyje veikla (1940–1991)“ detalai ištyrinėjo tik telegramos išsiuntimo datų klausimą¹⁶, tačiau antrame plane liko dar kelios gana iškalbingos detalės. Minėta, kad dažniausiai cituojama ministro J. Urbšio siųsta telegrama tapo beveik stereotipu. Kitaip tariant, atrodytų, kad tai vienos telegramos tik vieno sakinio tekstas. Tačiau taip nėra. Visas ir beveik niekur neminimas telegramos turinys, kuris prieš siunčiant buvo užšifruotas ir gautas pasiuntinybėse iššifruotas, yra toks:

„LEGAZIONE LITUANIA VIA NOMENTANA
116 ROMA

121 SS KAUNAS 57 224/223 2 1801 ETAT

SU MUSU PAKARTOTINAI SIULYMAIS ZODZIU IR RASTU DUOTI

APKLAUSINETI MENAMAI BUVUSIUS PARGROBTUOSIUS KARIUS RUSAI LIGI SIOL

NESUTIKO TAIP PAT MUMS NEPRANESA NEI SAVO TURIMU DUOMENU KURIE

GALETU PALENGVINT MUMS METAMU KALTINIMU TYRINEJIMA STOP

JU REIKALAUJAMU SUIESKOTI IR PRISTATYTI JIEMS KARIU NEDUODA

JOKIU ARTIMESNIU APIE JUOS ZINIU KURIOS GALETU PALENGVINTI JU

SURADIMA STOP

TENKINAMASI GARSIU IR BENDRAI FORMULUOTU KALTINIMU KAS MUMS

SUDARO AISKU ISPUDI PRIEKABIU IESKOJIMO MUMS DAR NEZINOMAI

TIKSLAIS STOP

DEL TU PRIEZASCIU IR NOREDAMI SU-TRUMPINTI ITEMPIMA KURS

KRASTE KELIA NERIMO PASIULIAU SIENADIE NUVYKTI MASKVON ISSIAISKINTI

KAS ATSITIKO BET ATSAKymo DAR NEGAUVAU STOP SIAIP JAU KITU KOKIU

NERAMINANCIU ZENKLU NERA ESTIJOJE BEI LATVIJOJE RAMU TIK PRAVDA

BUVO UZSIPUOLUS ESTIJA UZ PROANGLISKUMA STOP

SIS UZSIPUOLIMAS LYGIAI KAIP SOVIETU ATREZIMAS ANGLAMS DEL

KRIPPSO SIUNTIMO TENKA TUR BUT SKAITYTI SOVIETU PASIGERINIMU

VOKIECIAMS KAD NUKREIPUS JUJU DEMESI NUO SAVO UZMACIU BALTIOJ STOP

JEI CIA MUS ISTIKTU KATASTROFA TAI UZSIENIUOSE LIKUSIOS MUSU

DIPLOMATIJOS SEFU SKAITYKITE LOZORAIRAITI PIRMUOJU PAVADUOTOJU KLIMA

ANTRUOJU SAULI STOP

GAUNA BERLIN ROMA PARIS LONDON WASHINGTON STOCKHOLM¹⁷

Šitas iššifruotas tekstas, siųstas į Lietuvos pasiuntinybę prie Kvirinalo (Italija), kaip, ko gero, pats svarbiausias dokumentas, yra saugomas paties LDT šefo S. Lozoraičio archyve pirmo aprašo pirmoje byloje. Tai dokumentas su antspaudu „Originalui atitinka“, o po juo ranka įrašyti „S. G.“ (pasirašyta?) bei skaičiai ir data „Nr. 5963/1954. IX. 23.“¹⁸ Galima spėti, kad inicialai priklauso tuomečiam Lietuvos pasiuntinybės prie Šv. Sosto vadovui Stasiui Girdvainiui (1890–1970).

Beveik toks pat tekstas arba kiek sulietuvinto ir stilistiškai tvarkyto teksto kopija saugoma asmeniniame lietuvių išeivijos visuomenės veikėjo, žurnalisto, rašytojo ir vertėjo Bronio Railos (1909–1997) archyve (Išeivijos studijų centras, Vytauto Didžiojo universitetas, fondo nr. 19). Jo teksto pabaigoje prirašyta: „Urbšys 1284. Iššifruota: Dalinai 31.

V. 40 popiet, Baigta su dideliu vargu VI. 40, 12 val. 30 min.¹⁹ Šią kopiją 1969 m. kovo 10 d. B. Railai pasiuntė diplomatas Antanas Liutkus (1906–1970). Beje, ten nurodoma: „Urbšys 1284“, o ne kaip paprastai: „Urbšys 288“. Gal tai tik spausdinimo klaida?

Minėta, kad visas telegramos tekstas paskelbtas ir diplomato V. Sidzikausko prisiminimuose²⁰. Tačiau jis, sulietuvintas ir stiliškai sutvarkytas, vis dėlto skiriasi nuo telegramos originalo (jei tokiu laikome paties S. Lozoraičio archyve saugomą dokumentą). Tekste trūksta ne tik kelių žodžių (pavyzdžiui, V. Sidzikausko tekste nėra žodžio „menamai“ ir įrašyta „buvusius pagrobtuosius karius“), bet nėra ir viso gana reikšmingo sakinio: „tenkinamasi garsiu ir bendrai formuluotu kaltinimu: „kas mums sudaro aisku ispudi priekabių ieskojimo mums dar nezinomais tikslais stop“. Pažymėsime, kad kituose įvairaus pobūdžio – nuo atsiminimų iki mokslinių publikacijų – tekstuose cituojamas arba laisvai (tai yra ne pažodžiui) pateikiamas tik paskutinis telegramos sakiny. Teksto skirtumų yra tik žodžių galūnėse arba jų išdėstymo tvarkoje, kurie iš esmės nekeičia jo prasmės. Pavyzdžiui, paties dr. S. A. Bačkio iššifruotas telegramos paskutinis sakiny nuo S. Lozoraičio archyve saugomo dokumento skiriasi tik vienu žodžiu: ne „skaitykite“, o „laikykite“²¹. Beje, teoriškai visi pažodžiui cituojami tekstai turėtų būti vienodi, nes URM ir pasiuntinybės naudojo vieną diplomato B. K. Balučio sudarytų šifrų sistemą. Suprantama, kad kiekvienas perpasakotojas telegramos teksto žodžius sudėliotų kita, bet prasmės nekeičiančia tvarka (nors lietuviškoje istoriografijoje esama ir tokių atvejų, kai nurodoma klaidinga telegramos išsiuntimo data – 1940 m. vasario 15 d.²²).

Paties šefo S. Lozoraičio archyve saugomi dar keli ir italų kalba spausdinti J. Urbšio telegramos tik paskutinio sakinio nuorašai, kuriuose šefo pavadootojų Petro Klimo (1891–1969) ir dr. Jurgio Šaulio (1879–1948) pavardės sukeistos vietomis:

„121 SS KAUNAS 57 224/223 2 1801 Etat. Se ci dovesse sopravvenire la catasrofe considere Lozoraitis capo del servizio diplomatico rimanente all'estero, Šaulys primo sostituto, Klimas secondo sostituto. Urbšys 288“²³.

Telegramos fragmento italų kalba numeriai sutampa ir su S. Lozoraičio archyve saugomu dokumentu ir su kitur tiksliai cituojamos telegramos numeriais, tačiau nesutampa tik šefo pavadootojų pavardžių tvarka. Ši viename archyvo lape cituojama telegrama vėl atkartoja kitame lape, kurio apačioje taip pat italų kalba išspausdintas toks tekstas: „Il primo sostituto sig. Jurgis aulys, Inviati Straordinario e Ministro Plenipotenziario di Lituania a Berna e morto in Svizzera, centre il secondo sostituto sig. Petras Klimas, Inviato Straordinario e Ministro Plenipotenziario di Lituania a Parigi, fu arrestato e deportato dai tedeschi in Lituania, quindi deportato dai sovietini in Siberia, e literato, mori a Kaunas in Lituania.“²⁴ Galima spėti, kad šie tekstai – ir telegramos paskutinis sakiny, ir informacija apie P. Klimą bei dr. K. Šaulį – parašyti daug vėliau arba jo jame minimos P. Klimo mirties (1969 m. sausio 16 d.). Beje, šis fragmentas italų kalba turi vieną (gal neaktualų, bet su klaustuku) sutapimą su minėtąja A. Liutkaus pasiųsta kopija B. Railai – 1969 metai arba po paskutinio LDT šefo pavadootojo mirties (dr. J. Šaulys mirė 1948 m. spalio 18 d.). Kol kas paslaptis, kodėl tekste italų kalba pavadootojų pavardės sukeistos vietomis. Akivaizdu, kad tai ne spausdinimo klaida.

J. Urbšio telegrama, net ir iššifruota, kečia dar daugiau klausimų ir mažai užtikrintų atsakymų. Perskaičius visą telegramos tekstą galima net įtarti, kad ji siųsta tik kaip eilinė Užsienio reikalų ministerijos informacija pasiuntinybėms, o paskutinis sakiny įrašytas tarsi netyčia. Tai liudytų ir diplomato V. Sidzikausko komentarai: „...tik perkūnui trenkus gal Urbšys pasiuntė telegramą, paskirdamas p. Lozoraitį „diplomatijos šefu“²⁵. Tuomečio krašto apsaugos ministro, generolo Kazio Musteikio (1894–1977) atsiminimuose

šie įvykiai, minimos pavardės ir postai taip pat pateikiami kaip atsitiktiniai veiksmai: „... iš Prezidento kabineto išėjo Urbšys ir pats Prezidentas. Priėjau pasisveikinti. Ir štai tada išgirdau Prezidentą sakant Urbšiui, kad ar nereikėtų, tokiai įtemptai padėčiai esant, vieną diplomata nuziūrėti vyresniuojų,... /.../ Kitą kartą kalba buvo labai trumpa. Urbšys pasakė: „Tai gerai, pone Prezidente, skirkime Lozoraitį.“ Prezidentas sutiko ir liepė Urbšiui neatidėliojant pranešti tai, kam reikia.“²⁶

Pažymėsime, kad likus vos trims savaitėms iki prarandant nepriklausomybę Lietuvos užsienio reikalų ministras vis dar buvo įsitikinęs, kad santykiai su sovietais yra geri, o pirmuosius nerimo ženklus jis pastebėjo tik 1940 m. gegužės 25 d.²⁷, kai sovietai įteikė protesto notą dėl neva grobiamųjų jų karių. Jei J. Urbšys tikrai sunerimo tik tada (profesinės patirties ir diplomatinio išvalgumo stoka ar besąlygiškas tikėjimas pasirašytu Taikos sutarties dokumentu²⁸), šis faktas gali dar labiau sutvirtinti spėjimą, kad jo siųstos telegramos paskutinis sakinytis tikrai įrašytas, jei ne atsitiktinai, tai neabejotina, kad paskubomis. Mat iki tol nei prezidentas, nei vyriausybės nariai nekreipė dėmesio į dar 1939 m. rudenį išsakytus užsieny rezidavusių Lietuvos diplomatų perspėjimus dėl galimos sovietų agresijos (beje, šiuo reikalu S. Lozoraitis į URM kreipėsi dar anksčiau). Tų metų spalio 29 d. – lapkričio 2 d. Paryžiuje susitikę B. K. Balutis, P. Klimas ir S. Lozoraitis (turėjo dalyvauti ir dr. J. Šaulys, tačiau atsisakė dėl tarnybinių reikalų) parengė išsamų memorandumą. Jame buvo surašytas eventualus vyriausybės veiksmų planas po galimos sovietų agresijos: vyriausybės perkėlimas į užsienį, finansavimų klausimai, santykiai su užsienio valstybėmis ir atskirai su sovietais, lenkais bei latviais ir estais²⁹. Parengtą memorandumą tarsi liūdno ateities scenarijų S. Lozoraitis nuvežė į Kauną. Deja, tada į šį dokumentą buvę pažiūrėta atsainiai, tai yra atsisakyta imtis jau anuomet valstybei ypač gyvybiškai svarbių veiksmų, nors jo įgy-

vendinimas galėjo būti tvirtas veiksmų planas po okupacijos ir tarsi draudimo liudijimas (de jure pripažinimas) tarptautinėje arenoje. Į minėtą memorandumą nebuvo atkreiptas dėmesys ir 1940 metų gegužės pradžioje, kai S. Lozoraitis pats dar kartą bandė apie jį priminti ir, kaip pavaldus asmuo, kreipėsi į Lietuvos užsienio reikalų ministeriją. Tačiau šio dokumento turinys peržengė URM kompetencijas, jį galėjo svarstyti tik Respublikos prezidentas ir vyriausybė. Tad gali būti, kad tik tos pačios gegužės pačioje pabaigoje prezidentas ir užsienio reikalų ministras prisiminė tą pusės metų senumo memorandumą. Deja, ir šį kartą buvo atsisakyta nuodugnesnių svarstymų (gal šį kartą dėl laiko stokos?) ar bent teisinio pagrindimo paieškų. Apsiribota tik vienu sakiniu tikintis, kad LDT šefo ir jo pavaduotojų paskyrimai yra tik formalumas arba šioks toks apsidraudimas.

Anksčiau cituotuose atsiminimuose nurodoma, kad lemiamą sprendimą dėl S. Lozoraičio paskyrimo LDT šefu lėmė prezidentas A. Smetona ir užsienio reikalų ministras J. Urbšys. Tačiau kodėl šefo pavaduotojais buvo paskirti P. Klimas ir dr. J. Šaulys? Generolas K. Musteikis rašė, kad LDT šefu J. Urbšys pirmiausia pasiūlė paskirti P. Klimą. Tačiau prezidentas nesutiko nei su P. Klimu („...geras lietuvis, patyręs diplomatas, bet jau 20 metų gyvena ne Lietuvoje – atsilikęs nuo mūsų reikalų“³⁰), nei su kita J. Urbšio siūlytąja, tai yra dr. J. Šaulio kandidatūra („Kažin ar bus gerai? /.../ Bet vedęs nelietuvė“³¹). Generolo žodžius po daugelio metų patvirtino ambasadorius K. Lozoraitis: prezidentui A. Smetonai, nepaisant senos ir artimos draugystės, netikusi dr. J. Šaulio kandidatūra, nes buvo gana tingus žmogus, vedęs italę³². Tada prezidentas pasiūlė S. Lozoraičio kandidatūrą. Pasak ambasatoriaus, keista, kad šios kandidatūros nepasiūlė pats J. Urbšys, nes abu jie buvo bendradarbiai, draugai, vienas kitą gerai pažinojo. Sunku pasakyti, ar renkantis diplomatus kokį nors vaidmenį vaidino asmeniniai paties

prezidento santykiai su kiekvienu iš jų, tačiau tiek dr. J. Šaulys, tiek P. Klimas buvo senų laikų A. Smetonos bendražygiai, visi trys Nepriklausomybės Akto signatarai. Vienintelis S. Lozoraitis buvo jaunosios kartos diplomatas, kuris, ko gero, sparčiausiai kilo karjeros laiptais nepriklausomoje Lietuvoje³³. Antra, S. Lozoraitis buvo vienintelis užsienio reikalų ministro pareigas ėjęs diplomatas ne tik tarp trijų išvardytųjų, bet ir tarp visų tuo metu užsienyje rezidavusių diplomatų. Jis buvo ir paskutinis prieš J. Urbšį užsienio reikalų ministras. Beje, URM vadovo patirties turėjo ir P. Klimas, pirmaisiais nepriklausomybės metais buvęs faktišku ministerijos vadovu³⁴, o vėliau oficialiai ėjo viceministro pareigas. Būtina paminėti (bent kaip 1939 m. rudenį parengto memorandumo dalyvi) B. K. Balutį, kuris nuo 1934 metų rezidavo Londone ir kuris per visą savo diplomatinę karjerą nuolat atsisakydavo jam siūlomo URM vadovo posto³⁵. Gal todėl ir svarstymų dėl jo kandidatūros būti įrašytam į J. Urbšio telegramos tekstą nebuvo. Beje, trejetuko ir netgi tokio paties, kaip telegramoje, formulė buvo minima ir 1940 metų lapkritį, kai buvo rengiamas „Kybartų aktų“ tekstas su visais konstituciniais pagrindimais ir teisiniais įgaliojimais³⁶.

Dar vienas momentas – visi trys J. Urbšio telegramoje išvardytieji buvo „europiečiai“, tai yra rezidavę Vakarų Europos valstybėse. Generolo K. Musteikio atsiminimuose apie LDT šefo ir pavaduotojų svarstymus rašoma, kad prezidentas A. Smetona užsiminė, esą „kol kas Lozoraitis yra atstovas dar nekariaujančiame krašte, tai jo veikla nebūtų varžoma“³⁷. Fašistinė Italija į Antrojo pasaulinio karo frontą įsitraukė jau 1940 metų liepos mėnesį. Bet problema ne ta, kad ji buvo ne sąjungininkų, o vadinamosios „Ašies“ narė³⁸ (juk vėliau Lietuvos politikai daugiau orientavosi į Vokietiją, kaip galimą laisvintoją nuo sovietų okupacijos). Lietuvos prezidentas ir užsienio reikalų ministras, jei būtų įvertinę visus galimus karo fronto pasi-

keitimus, ir gal tada LDT šefu būtų paskyrę jei ne dr. J. Šaulį, kuris buvo neutralioje Šveicarijoje, tai gal iš viso geografiškai nutolusį nuo Antrojo pasaulinio karo audrų, – JAV ar Pietų Amerikoje rezidavusį Lietuvos diplomata. Tačiau anapus Atlanto dirbantys lietuvių diplomatai nebuvo net minimi kandidatais į LDT šefo ar pavaduotojų postus ne tik dėl atstumo, bet ir todėl, kad iki Antrojo pasaulinio karo šis žemynas Lietuvos istorijoje nevaizdino tokio svarbaus vaidmens, kaip vėlesniais karo metais ir ypač po jo. Kitaip tariant, tuomet JAV dar nevyravo tarptautinėje arenoje, o didžiausi ikikariniai Lietuvos diplomatų „mūšiai“ (dėl Lietuvos sienų, Vilniaus ir Klaipėdos) vyko Europoje. Deja, nei prezidentas A. Smetona, nei ministras J. Urbšys nenumatė, kad dar tų pačių 1940 metų vasarą ar kiek vėliau S. Lozoraitis, P. Klimas ir dr. J. Šaulys liks be pasiuntinybių. Tikėtina, kad pasirinkimui jokios įtakos neturėjo ir telegramoje išvardytųjų amžius. Suprantama, S. Lozoraitis (g. 1898 m.) buvo gerokai jaunesnis už dr. J. Šaulį (g. 1879 m.) ir kažkiek už P. Klimą (g. 1891 m.). Galima spėti, kad tada mažai kas tikėjosi, kad viskas užtruks taip ilgai, o S. Lozoraitis, pergyvenęs abu pavaduotojus, šefo pareigas eis daugiau kaip 40 metų, arba iki pat mirties (1983 m.). Visi tikėjosi greitos karo pabaigos ir visiems teisingos Taikos konferencijos.

Užsienio reikalų ministro J. Urbšio telegramos teksto paskutiniame sakinyje, kuris lyg įsteigia ir Lietuvos diplomatinę tarnybą, ir jos šefo pareigybę, nėra nurodyta konkrečios jų veikimo pradžios, tai yra nėra datos. „Katastrofa“ galėjo būti ir tik prezidento ar tik vyriausybės narių kaita nepriklausomoje valstybėje arba (tai ir atsitiko) jos okupacija. Tad J. Urbšio telegramos tekstas „datą“ turi: 1940 m. birželio 15 d., kai sovietai užėmė Lietuvą. LDT šefas S. Lozoraitis apie tai savo interviu sakė: „...1940 m. birželio mėn. 1 dieną man buvo pavesta katastrofos, tai yra, visiškos Lietuvos okupacijos atveju, būti Lietuvos diplomati-

jos, likusios užsieny, šefu...“³⁹. Tai patvirtintų dr. S. A. Bačkio, antrojo LDT šefo, knygos pavadinimas „Lietuvos diplomatinė tarnyba (1940 06 15 – 1990 03 11)“⁴⁰. Tačiau pavadinime esanti antroji data tikrai nerodo, kad 1990 m. kovo 11 d. buvo sustabdyta LDT veikla. Kaip jau buvo minėta, savo įgaliojimus Lietuvos užsienio reikalų ministerijai dr. S. A. Bačkis perdavė tik kitais metais, 1991 m. rugsėjį.

Telieka pažymėti, kad jei ne 1939 m. diplomatų rengtas memorandumas, tai bent LDT šefo ir jo pavaduotojų kandidatūros būtų svarstomos aukščiausiu lygiu – prezidento ir ministrų kabineto narių posėdyje, ir jei būtų buvęs priimtas atskiras nutarimas ir parengtas protokolas, užsienio reikalų ministro J. Urbšio siųstoje telegramoje nr. 288 paskutinio sakinio apie LDT šefą ir jo pavaduotojus net nebūtų. Jis būtų buvęs išsiųstas kaip atskiras dokumentas, o jo pradžioje būtų buvusi įrašyta konstitucine teise paremta formuluotė „Lietuvos Respublikos prezidento įsakymu...“ ar panašiai. Tada ir tokios telegramos turinys būtų įgijęs teisinį pagrindą. Dar didesnė jo vertė būtų buvusi, jei prie jo būtų buvęs prirašytas dar bent vienas paaiškinantis sakiny. Tada toks „pamatas“ būtų labai pravertęs patiems diplomatom ir koordinuojant savo veiklą, ir sklandant politikuojančios lietuvių išeivijos visuomenės abejones, ypač dėl šefo statuso. Deja, vieninteliu Lietuvos diplomatinės tarnybos veikimo atskaitos tašku tapo „jeigu“, o užšifruotas, telegrafiniais rašmenimis užrašytas, be datų, be antspaudų, su pavardėmis, bet be vardų inicių pasiųstas paskutinis teksto sakiny virto pagrindiniu Lietuvos diplomatinės tarnybos ir jos šefo institucijos įsteigimo aktu.

Įdomu tai, kad telegramą gavo visos pasiuntinybės, tačiau po trijų mėnesių Lietuvos pasiuntinybės Vašingtone vadovas Povilas Žadeikis (1887–1957) savo laiške S. Lozoraičiui rašė: „prašyčiau atsiųsti man Pas-bės paliudytą nuorašą telegramos N. 288, ant kurios Tamsta atremi paskyrimų galę.“⁴¹ Galima tik spėti, kad P. Žadeikiui, rezidavusiam JAV ir palaikiusiam

ties patiems lietuvių diplomatoms, tiek bendrai vedamai Lietuvos laisvinimo bylai itin svarbius ryšius su Valstybės departamentu (taip vadinama Užsienio reikalų ministerija), reikėjo ne teksto, kurį be abejonės pasiuntinybė turėjo, o paties LDT šefo parašo ir atspaudo, kurie paprastai yra vieni iš teisinio įrodymo elementų. Minėtuose 1940 metų lapkritį parengtuose „Kybartų aktuose“ jau buvo įrašyta „Remdamasis Lietuvos Konstitucija...“⁴²

Šefas: valstybės įpareigotas

Tarptautinis žodžių žodynas pateikia du šefo (prancūzų k. – „chef“, lotynų k. – „caput“ – „galva“) termino aiškinimus: įstaigos, įmonės vadovas arba globojantis ar teikiantis pagalbą asmuo⁴³. Lietuvių išeivijoje leistoje enciklopedijoje greta tokių pat šefo termino paaiškinimų⁴⁴ pateikiama dar viena nuoroda – „Diplomatijos šefas“, kurio „pavadinimas, atsiradęs Lietuvos diplomatinėje tarnyboje ryšium su užsienio reikalų min. J. Urbšio 1940 VI 2 telegrama nr. 288, sugestionuojančia „Jei mus ištiktų katastrofa, laikyti Stasį Lozoraitį likusios užsienyje diplomatijos šefu“⁴⁵. Taip užsienio reikalų ministro telegrama tapo ne tik vieninteliu LDT šefo paskyrimą įrodančiu dokumentu, bet ir „Diplomatijos šefo“ termino pagrindu.

Po 1940 m. birželio 15 d. sovietai pradėjo „laisvų“ Seimo rinkimų ir „savanoriško“ Lietuvos įstojimo į SSRS sudėtį inscenizacijas⁴⁶. Tačiau okupantų prisidengimas konstitucinėmis teisėmis vis dėlto nesuklaidino kai kurių LDT narių ir ypač jos šefo. „Manau, kad tėvai aiškiai suprato, kas darosi. Jiems sovietų invazija nebuvo netikėta. Prisimenu, kaip tėvas 1940 m. žiemą ir pavasarį kalbėdamas telefonu su kolegomis iš Užsienio reikalų ministerijos ragino juos, jei paaiškėtų, kad priešintis neįmanoma, kuo skubiau išvykti iš Lietuvos“⁴⁷, pasakojo ambasadorius K. Lozoraitis. Tuo metu S. Lozoraitis intensyviai palaikė ryšius su lietuvių diplomatais, rezi-

davusiais Vokietijoje, Šveicarijoje, Didžiojoje Britanijoje, Prancūzijoje. Susisiekimas ir veiksmų derinimas su lietuvių diplomatais, dirbusiais JAV, taip pat buvo paties S. Lozoraičio rankose. Jis dar prieš sovietų režisuijamus rinkimus pareiškė savo nusistatymą: „Seimui nubalsavus, pareikšti motyvuotą protestą vietos Vyriausybei“⁴⁸. Beje, protestų tekstai taip pat S. Lozoraičio nurodymu jau buvo parengti daug anksčiau, nei įvyko patys „rinkimai“. Pasak diplomato E. Turausko, „dar prieš protesto ėtikimą Lozoraitis vienam iš telefonėtų pastebėjo, kas darytų žodžiu ar raštu, pagal aplinkybes“⁴⁹. O artėjant prijungimo datai, LDT šefas „prašė pranešti postams: vengti perduoti namus tiesiai rusams, prašant vietos valdžią tarpininkauti, archyvus sunaikinti arba saugiai padėti“⁵⁰. Sovietams pradėjus užiminėti Lietuvos pasiuntinybes, S. Lozoraitis, kaip reziduojantis diplomatas Italijoje, mėgino gelbėti Lietuvai priklausančią turtą. Jo nurodymu Lietuvos diplomatas prie Šv. Sosto S. Girdvainis kreipėsi į Vatikaną dėl Lietuvos pasiuntinybės Italijoje pripažinimo esant Lietuvos pasiuntinybės prie Šv. Sosto nuosavybe⁵¹. Bet Vatikanas nesutiko. Viena iš spėjimų priežasčių – Lietuvoje vis dar buvo likęs ten ką tik paskirtas Šv. Sosto nuncijus arkivyskupas Luigi Cendoza (1883–1969). Kitaip tariant, Vatikanas nenorėjo komplikuoti savo santykių su sovietais, kurių įkaitu galėjo tapti pats nuncijus. Tad Lietuvos pasiuntinybės Italijoje pastatas po dviejų mėnesių vilkinimo atiteko sovietams, o dokumentai, archyvas ir kitas turtas buvo perkelti į Lietuvos pasiuntinybę prie Šv. Sosto⁵². Ten apsigyveno ir pats S. Lozoraitis su šeima⁵³. Netekęs pasiuntinybės ir diplomatinio posto, S. Lozoraitis beveik visada ėjo tik LDT šefo pareigas (1960–1965 metais buvo Lietuvos atstovas Prancūzijoje).

LDT šefui dirbti su kolegomis diplomatais neturėjo būti sudėtinga. Praktiškai tai buvo tos pačios sudėties ir gerai pažįstamas korpusas, kuriam jis vadovavo dar nepriklausomybės

laikais. Pasak ambasadoriaus K. Lozoraičio, „diplomatai be išimties pritarė Juozo Urbšio nurodymui, jo laikėsi ir per visą okupacijos laikotarpį veikė suderintai su tarnybos šefu. Gi pats tarnybos šefas S. Lozoraitis niekuomet savęs nelaikė viršininku, aukštesniu už savo kolegas, galinčiu įsakinėti. Jo įsitikinimu, tarnybos šefui buvo skirtas „primus inter pares“ – pirmojo tarp lygiųjų vaidmuo, šio principo jis visada laikėsi.“⁵⁴ Tačiau žvelgiant giliau, LDT šefas negalėjo likti tik šiame vaidmenyje. Vadovaujantis 1938 metų Lietuvos Respublikos Konstitucija, užsienio reikalų ministras galėjo tik teikti diplomatų kandidatūras, o skyrimo dokumentus pasirašydavo... tik prezidentas. Užsienio reikalų ministras pats galėjo suteikti tik laikinai einančiojo įgaliootojo ministro pareigas. LDT veiklos metais šefas pasirašydavo diplomatų skyrimo į naujas rezidavimo vietas aktus ar jų pakėlimo tarnyboje raštus. Jo įsakymu, anapilin išėjus vienam diplomatai, jo vieton stodavo kitas, paprastai buvęs jo pavaduotojas (pavyzdžiui, 1967 metais mirus nepaprastajam pasiuntiniui ir įgaliojamam ministrui B. K. Balučiai, rezidavusiam Londone, jį pakeitė V. Balickas (1904–1996), kaip laikinasis reikalų patikėtinis). Dokumentų tekstai būdavo parengiami pagal visas tarnybiniam raštams privalomas formas. LDT šefas S. Lozoraitis savo titulą, parašą ir antspaudą dėdavo ir po dokumentais, skirtais užsienio šalių vadovams, vyriausybėms nariams, įvairioms tarptautinėms organizacijoms ir pan. Kitaip tariant, S. Lozoraitis buvo priverstas peržengti „primus inter pares“ ribas ir tapti vadovaujančiuoju asmeniu su visomis juridinėmis formulėmis. Gal todėl tiek LDT, tiek politiškai aktyvioje lietuvių išeivijoje nuolat iškil-davo pačios „šefo“ sąvokos turinio klausimas. Pasak dr. S. A. Bačkio, „po tos telegramos nebuvo jokių kitų nurodymų, kokias teises turi diplomatinio šefas ir kaip jis turės dirbti su pavaduotojais...“⁵⁵ Net praėjus metams po jos išsiuntimo, Lietuvos pasiuntinys Vašingtone P. Žadeikis savo privačiame laiške presiden-

tui A. Smetonai klausė: „Pasiuntinybei svarbu žinoti Tamstos interpretacija p. Urbšio telegramos skiriant p. St. Lozoraitį diplomatinės tarnybos čefu užsieniuose. Kokios čefo funkcijos politikos ar administracijos srityje: ar jis gali duoti įsakymus dėl politinės orientacijos, ar gali skirti valdininkus, ar nustatinėti atlyginimą veikiančioms Pasiuntinybėms?“⁵⁶ Galima įtarti, kad toks P. Žadeikio paklausimas turėjo gana realų ir net apskaičiuojamą pagrindą, nes kaip tik tuo metu buvo sprendžiamas LDT finansavimo klausimas iš JAV bankuose laikomų Lietuvos lėšų⁵⁷.

Minėta, kad Antrojo pasaulinio karo metais susisiekimas tarp valstybių buvo ypač komplikotas: skirtingos fronto pusės, karo lauko būklė, cenzūra. O susisiekimas su Italija, kurioje dirbo LDT šefas, buvo ypač prastas. 1940 metų vasarą S. Lozoraitis dar galėjo gana lengvai susisiekti su diplomatinės tarnybos nariais ir koordinuoti bendrą veiklą, o vėliau susisiekimas tolydžio darėsi sudėtingesnis. Kadangi S. Lozoraičio siunčiama ir gaunama korespondencija buvo tikrinama, jis laiškus pasirašydavo dviem „St.“ raidėm, siunčiama korespondencija buvo adresuojama per Lietuvos pasiuntinį prie Šv. Sosto S. Girdvainį, o S. Lozoraičio pavardė iš viso nebuvo minima⁵⁸. Pažymėsime, kad ne tik karo metais, bet ir daug vėliau korespondenciniai ryšiai su Roma liko ypač prasti. Esant tokiai padėčiai 1941 m. liepos 7 d. (arba praėjus dviem savaitėms po užklausimo dėl LDT šefo funkcijų) P. Žadeikis vėl užsiminė prezidentui A. Smetonai: „būtų geriau, kad vietoje diplomatinės tarnybos šefo, būtų kolegija iš trijų: Dr. Šaulys, pirmininkas, p. P. Klimas ir p. E. Turauskas, sekretorius.“⁵⁹ P. Žadeikis siūlė iš esmės tą pačią „trijų“ formulę, tik be šefo pareigybės arba tik jo pavadinimo. Diplomato paklausimas patvirtino LDT tarpusavio susisiekimą problemą, o minimos pavardės buvo pasirinktos greičiausiai dėl šių tarpusavio ryšio, susižinojimo, susisiekimą, korespondencijos. Kitaip tariant, pagrindi-

nis vaidmuo teko geografinėi padėčiai. 1942–1943 metais dr. J. Šaulys ir E. Turauskas, abu rezidavę Šveicarijoje, bei Prancūzijoje dirbęs P. Klimas ne tik kelis kartus per savaitę kalbėdavosi telefonu, susirašinėdavo, bet ir dažnai svečiuodavosi vieni pas kitus.

P. Žadeikio siūloma reforma nebuvo susidomėta, nes iš esmės ji prieštaravo užsienio reikalų ministro J. Urbšio paskyrimams. Tad remdamasis ta pačia J. Urbšio telegrama jau 1942 m. sausio 15 d. dr. J. Šaulys į Romą siunčiajame šifruotoje telegramoje rašė: „Lozoraičiui neatidėtinai reikalai bei susisiekimą sutrikimas privertė mane jau nuo gruodžio pasiimti Tamstos pavadinimą šefo pareigose stop mano raštas tuo reikalu neprištas Tamstai dėl susisiekimą trūkumų stop raštą gausit pirma pasitaikiusia gera proga.“⁶⁰ Po kelių dienų (1942 m. sausio 20 d.) S. Girdvainis atsakė: „nuo Lozoraičio primo sutinka Šaulio pavadinimą /.../ septima prašo parūpinti šveicarų vizą dviem savaitėm, nes Italijon gaut negalima“⁶¹. Pažymėsime, kad sprendimas dėl diplomatinės tarnybos šefo pareigų perdavimo jo pavaduotojui buvo priimtas ne Romoje ar Berne, o... Vašingtone. Mat dr. J. Šaulys, prieš ryždamasis pasiųsti minėtą telegramą S. Lozoraičiui, apie savo ketinimus pranešė ir pritarimą gavo iš Lietuvos pasiuntinio JAV P. Žadeikio ir ten apsistojusio prezidento A. Smetonos: „stasio šefo pareigų perleidimu tamstai niekas cionai nepriesingas.“⁶² Nors oficialiai dr. J. Šaulys pavadavo S. Lozoraitį, duomenų, kad jis pasirašinėdavo kaip LDT šefo pavaduotojas ar net pats šefas, kol kas nepavyko rasti.

S. Lozoraitis prie savo pareigų grįžo 1945 metų pabaigoje. Pasak dr. S. A. Bačkio, „po 1946 m. balandžio 8 d. S. Lozoraitis savo raštus pasirašydavo tik kaip Lietuvos diplomatinės tarnybos šefas, o kartais dar pridurdavo: „Buves Lietuvos užsienio reikalų ministras.“⁶³ Beje, LDT nariai, pristatydami šefą užsienio šalių įvairaus rango pareigūnams ar raštuose jiems, vardydavo senuosius S. Lozoraičio titulus: buves Lietuvos užsienio reikalų ministras,

buvęs Lietuvos pasiuntinys Italijoje⁶⁴ (gal tai buvo daroma norint pabrėžti LDT šefo pasirašytų įsakų teisinį statusą?). S. Lozoraitį vadinti „diplomatijos šefu“, o ne, pavyzdžiui, „diplomatų šefu“, būtų tiksliausia, remiantis pačiu Lietuvos užsienio reikalų ministro J. Urbšio telegramos tekstu: „...mūsų diplomatijos šefu skaitykite Lozoraitį.“⁶⁵

Pirmaisiais LDT nariais buvo paskirti trys asmenys. Tačiau iš esmės S. Lozoraitis buvo vienas. Pirmasis pavaduotojas P. Klimas, nors ir turėjo diplomatinį statusą, tačiau nacių buvo suimtas 1943 m. rugsėjo 19 d. Po konclageriuose praleistų metų diplomatas grįžo į Lietuvą, bet 1945 m. vėl buvo suimtas, tik dabar jau sovietų, ir ištremtas į Sibirą. Iš čia į Lietuvą P. Klimas grįžo po dešimties metų. Reikia pasakyti, kad, jam grįžus į tėvynę ir apie save pranešus artimiesiems, prancūzų ir sovietų diplomatinuose koridoriuose bei lietuvių diplomatinės tarnybos raštuose ir privačioje korespondencijoje galima rasti duomenų apie pastangas P. Klimui išvykti į Prancūziją. Bet jis taip ir liko Lietuvoje, čia ir mirė. Tačiau nors P. Klimas buvo ilgą laiką tremtyje ir iš esmės negalėjo eiti savo pareigų, S. Lozoraitis jį vis tiek traktavo kaip LDT šefo pavaduotoją, jo iš pareigų neatleido, neieškojo kitos jį galinčios pakeisti kandidatūros⁶⁶.

Dar 1948 metais mirė LDT šefo pavaduotojas dr. J. Šaulys, o, kaip minėta, ištraukti į Vakarus iš tremties grįžusio P. Klimo nepavyko. Šefui likus be pavaduotojų, suprantama, turėjo kilti jų klausimas. Ko gero, pirmasis šią problemą 1951 metais iškėlė dr. Albertas Gerutis (1905–1985) savo privačiuose laiškuose S. Lozoraičiui: „Mirus Dr. Šauliui ir dingus Min. Klimui, Tamsta likai vienas dipl. hierarchijoje. Ar nereikėtų aptvarkyti Tamstos pavaduotojų klausimą?“⁶⁷ Tada buvo kalbama tik apie pavaduotojus, bet ne apie LDT šefo posto pamainą. Vėliau arba likus metams iki Lietuvos pasiuntinio JAV P. Žadeikio mirties (1957 m.) tarp čia gyvenančių lietuvių pasklido kalbos apie permainas pa-

čioje LDT. 1956 m. gegužės 9 d. laiške LDT šefui S. Lozoraičiui generalinis konsulas J. Budrys perspėjo: „...pasklido kalbos apie laukiamas dideles reformas diplom. tarnyboje Amerikoje. Kalba, kad Tamsta perimsi P. Ž.“⁶⁸ Iš tikro, po pasiuntinio P. Žadeikio mirties permainos LDT įvyko, tik kiek kitokios nei buvo spėjusi lietuvių išeivija, diplomatai ir net pats S. Lozoraitis.

Kai 1957 m. gegužės 11 d. mirė Lietuvos pasiuntinybės JAV vadovas P. Žadeikis, čia rezidavęs dar nuo nepriklausomos Lietuvos laikų (nuo 1935 m.), suprantama, sujudo ne tik Lietuvos diplomatinė tarnyba, bet ir politiškai aktyvesnė lietuvių išeivijos visuomenė abiejuose Atlanto pusėse. Jau į P. Žadeikio laidotuves susirinkę pasiuntiniai ir artimesni tiek pačiam S. Lozoraičiui, tiek visai diplomatinei tarnybai lietuvių visuomenės veikėjai, antai kaip Juozas Bačiūnas (1893–1969), Vincas Rastenis (1905–1982), už uždarų durų svarstė galimas kandidatūras į tokį svarbų diplomatinį postą. Dr. A. Geručio dienoraštyje užfiksuoti to meto atsiminimai atskleidžia ne tik išeivijos lietuvių vidaus santykius, JAV Valstybės departamento poziciją dėl pasiuntinybės Vašingtone vadovo įpėdinystės, bet ir galimą naują Lietuvos diplomatinės tarnybos šefo pavardę – dr. A. Gerutis. Suprantama, kad tik tuo atveju, jei Vašingtone būtų likęs pats S. Lozoraitis⁶⁹. Tačiau JAV Valstybės departamentui diplomatiškai rekomendavus, P. Žadeikio įpėdiniu tapo jo pavaduotojas, buvęs laikinasis reikalų patikėtinis Juozas Kajeckas (1897–1978).

Ieškant bent kokio JAV Valstybės departamento pasirinkimo motyvo vertėtų pradėti nuo diplomato V. Sidzikausko memuarų, kuriuose rašoma, kad JAV VD buvo prašęs paties S. Lozoraičio „surašyti memorandumą, kuriame būtų išdėstyti faktai, kuriais jis grindžia savo teisinį ir diplomatinį statusą. Keletui metų praslinkus, trumpai prieš savo mirtį, P. Žadeikis man guodėsi, kad pažadėto dokumento iš Romos nei Valstybės departamentas, nei jis nebuvo gavę. Iš to kilęs neaiškumas dėl

S. Lozoraičio statuso turbūt ir bus nulėmęs velionies Povilo Žadeikio klausimą⁷⁰. Tiekia spėlioti, ar tikrai Valstybės departamento pareigūnai buvo prašę, o S. Lozoraitis neišsiuntęs prašyto dokumento. Gal jis vis dėlto buvo išsiųstas, tik P. Žadeikis to nežinojo. Mat į JAV po P. Žadeikio mirties S. Lozoraitis vyko ir kaip LDT šefas į savo pavaldinio laidotuves, ir kaip diplomatas, kuriam dar prieš metus tame pačiame JAV VD buvo siūlomas Lietuvos pasiuntinybės Vašingtone vadovo postas⁷¹. Žvelgiant į to meto pačius įvairiausių tekstus (diplomatines pro memorijas, lietuvišką spaudą, įvairiausių konferencijų ir suvažiavimų programas bei privačius laiškus su prašymais juos perskaičius sudeginti) galima rasti tik vieną atsakymą, kodėl JAV VD pasirinko J. Kajecką. S. Lozoraičio kandidatūros buvo atsisakyta ne dėl jo diplomatinio rango⁷², kompetencijų stokos ar amžiaus, bet dėl ypač politiškai aktyvios ir, deja, susiskaldžiusios lietuvių išeivijos. Ji smarkiai oponavo pačiam S. Lozoraičiui, neturėjo bendros nuomonės ir dėl J. Urbšio telegramos turinio. Kritikuodama S. Lozoraičio veiklą ir klijuodama jam „tautininko“ ir „smetoniniko“ etiketes⁷³, lietuvių išeivija nesibodėjo nuolatos (ne vieną dešimtį metų) ir pačiam JAV VD pareikšti savo neigiamą nuomonę apie LDT šefą bei jo įgaliojimus⁷⁴. Bene patį netikėčiausią tekstą, kuris oponavo S. Lozoraičiui ir jo įgaliojimams, galima perskaityti tuose pačiuose V. Sidzikausko atsiminimuose. Prieškario laikų diplomatas, aktyvus išeivijos politinis veikėjas taip pat iš esmės nepripažino J. Urbšio telegramos ir laikė ją niekine. V. Sidzikauskas rašė: „Pasak min. Žadeikio, Urbšio telegrama Lozoraičio nepadariusi Lietuvos užsienio reikalų ministru, atseit, Lietuvos diplomatinės šefu, o tik „primus inter pares“ – lygiųjų tarpe pirmuoju – diplomatų veiklai derinti.“⁷⁵ Tiekia spėlioti, kodėl toks patyręs diplomatas, savo memuaruose cituodamas visą J. Urbšio telegramą, vėlesniuose puslapiuose padarė tokį neloginį teiginį įrašydamas „atseit“? Ar

tai P. Žadeikio ir V. Sidzikausko nesusikalbėjimas, ar nesusipratimas (V. Sidzikauskas savo memuarus rašė jau po P. Žadeikio mirties)? S. Lozoraitis, kaip LDT šefas suteikęs J. Kajeckui pasiuntinybės Vašingtone vadovo įgaliojimus, grįžo į Romą. Taigi JAV VD išvengė ypač sau nenaudingo triukšmo (juk vyko „šaltasis karas“) ir konflikto su čia gyvenančia politikuojančių lietuvių bendruomene.

Kitus du dešimtmečius šefo pareigas S. Lozoraitis ėjo vienas (galbūt taip jis siekė išvengti trinties, konfliktų ir konkurencinės kovos pačioje LDT). Jo pavaduotojo arba pavaduotojų klausimas iškilo tik aštuntojo dešimtmečio pabaigoje. Mat tuo metu LDT narių amžius ir diplomatinis rangas buvo ypač svarbūs veiksniai, nes dėl sveikatos problemų retėjo diplomatų gretos, kai kurie jų išėjo anapus. Neliko J. Budrio (1889–1964), S. Girdvainio, Vytauto Jono Gylis (1886–1959), dr. J. Šaulio, E. Turausko, P. Žadeikio. Į jų vietas negalėjo ateiti nedarbusieji Lietuvos užsienio reikalų ministerijoje iki 1940 m. birželio ir turėję sveitimų valstybių, – ne Lietuvos, pilietybę. Mirus B. K. Balučiui, S. Lozoraitis B. Railai rašė: „ir aš pradedu susimastyti esantis mirtingas.“⁷⁶

1978 metais LDT šefas pradėjo svarstyti savo pavaduotojo klausimą ir greičiausiai buvo galvojama ne tik apie pavaduotoją ar pavaduotojus, bet ir apie įpėdinį, kitaip tariant, jį patį LDT šefo poste galėsiantį pakeisti asmenį. Šiuo klausimu S. Lozoraitis kreipėsi į savo kolegas pasiuntinius ir konsulus. Į jo pasiūstą 1978 m. birželio 6 d. raštą Lietuvos generalinis konsulas Los Andžele Vytautas Čekanauskas (1929–2009) atsakydamas pritarė LDT šefo pavaduotojo skyrimui. Konsulas siūlė nekreipti dėmesio į galimą viešą reakciją ir „...nelaukiant kol atsiras nuomonių ar „pasiūlymų“ iš šalies, ši problema turėtų būti jau dabar svarstoma, aišku, kiek galima daugiau konfidencialioje atmosferoje“⁷⁷. Kiti diplomatai net įvardydavo kandidato pavardę. Antai Lietuvos generalinis garbės konsulas Toronte (Kanada) Jonas Žmuidzinas (1898–1989) rašė:

„Norėčiau kiek grįžti prie Jūsų įpėdinio. Mano įsitikinimu, paremtu Kanados lietuvių, ypač veikėjų atsiliepimas ir spaudos jo įvertinimu, junoro Lozoraičio⁸ paskyrimą įpėdiniu tremtinė visuomenė labai palankiai sutiktų. /.../ ...buvo pas mane užėjęs Tautos Fondo uolus darbininkas Firavičius⁷⁹, kuris reiškė pageidavimą, kad Jūs anoncuotumėt įpėdinio paskyrimą, kad ir nenurodant jo vardo. Kažin ar to reikia?“⁸⁰ Gavęs diplomatinės tarnybos narių atsakymus, S. Lozoraitis jau po poros dienų, tai yra rugpjūčio 20 d., į Vašingtoną išsiuntė ten rezidavusiam dr. S. A. Bačkiui raštą: „Pasiremdamas p. Užsienio Reikalų Ministerio telegrama Nr. 288, iš 1940 m. birželio 1 d., skiriu Tamstą Lietuvos Diplomatijos Šefo Pavaduotoju. Mano mirties atveju Tamsta perimsi Lietuvos Diplomatijos Šefo pareigas.“⁸¹ S. Lozoraičio sprendimas iš karto paskirti dr. S. A. Bačkį šefo pavaduotoju ir įpėdiniu reiškia du epizodus. Viena, skirdamas pavaduotoją S. Lozoraitis lyg ir apsidraudė nuo žmogiškųjų veiksmų⁸², antra – kad po jo mirties nekiltų įpėdinio klausimas. LDT šefas neatsitiktinai pasirinko dr. S. A. Bačkio kandidatūrą. Dar nepriklausomybės metais, S. Lozoraičiui einant užsienio reikalų ministro pareigas, jo asmeninis sekretorius buvo kaip tik dr. S. A. Bačkis. Antra – ši kandidatūra buvo keliama ne pirmą kartą. Minėta, kad po Lietuvos pasiuntinio JAV P. Žadeikio mirties buvo svarstoma naujo LDT šefo kandidatūra, o tarp galimų įpėdinių buvo minima ir jo pavardė: „S. L. kėlė klausimą, ką skirti D. šefu, kai po jo įpėdinį. Paanalizavome, kas atpuola? Bal. [utis], Gylis (jis Lozoraičio atžvilgiu pasirodęs didelis džentelmenas), Girdv., Graužinis, Bačkis esąs neblogas, bet krikdemas. Liekanti mano kandidatūra. „Ką Tamsta manai apie D. Gerutį?“ paklausė Loz. Kalbos taip ir nebai-gėm.“⁸³ Tad LDŠ šefo paskyrimas tik dar kartą patvirtina S. Lozoraičio nuostatas: svarbiausia profesionalumas arba kompetencija ir gebėjimas atlikti savo pareigas, o ne asmens partiškumas ir pažiūros. Neabejotina, kad S. Lozo-

raičio sprendimą lėmė dar keli veiksniai. Dr. S. A. Bačkis jau tuo metu dirbo JAV, tai yra svarbiausiame tarptautinės politikos taške, ir čia išvaikščiojęs Valstybės departamento koridorius, – tai neabejotinai buvo labai naudinga Lietuvos laisvinimo bylai. Antra, apie konkrečią kandidatūrą į LDT šefo postą S. Lozoraitis galvojo jau seniai. Gal net po P. Žadeikio laidotuvių ir pokalbių Valstybės departamente, suprasdamas, kad į JAV jis negrįš. S. Lozoraitis savo svarstymuose turėjo įvertinti du momentus: tarptautinė politinė padėtis ir vis siaurėjantis personalijų ratas pačioje LDT. Žvelgdamas į ateitį ir matydamas vis augantį JAV politinį svorį ir įtaką bei problemas su J. Kajecku⁸⁴, S. Lozoraitis 1960 metais Lietuvos pasiuntinybės JAV vadovo pavaduotoju paskyrė kompetentingą dr. S. A. Bačkį. Skirdamas jį į šias pareigas, S. Lozoraitis jame galėjo numatyti ir būsimąjį pasiuntinybės vadovą, ir LDT šefą pačiame svarbiausiame Lietuvos laisvinimo bylai tarptautinės politikos taške. Tačiau S. Lozoraičiui reikėjo tylėti ir išlaukti. Tik taip buvo galima išvengti tarnybinių susikirtimų: teisiškai dr. S. A. Bačkis vis dar buvo J. Kajecko pavaduotojas. Po pastarojo mirties 1978 m. kovo 2 d. S. Lozoraitis galėjo laisvai paskirti dr. S. A. Bačkį savo pavaduotoju, o po savo mirties – ir įpėdiniu.

Tačiau net po 1978 m. rugpjūčio 20 d., kai LDT šefas S. Lozoraitis paskyrė savo pavaduotoju ir įgaliojimų perėmėju S. A. Bačkį, įpėdinio paskyrimo klausimas vis dar buvo svarstomas ir LDT. Generalinis garbės konsulas J. Žmuidzinas 1978 m. spalio 14 d. privačiame laiške (gautas spalio 31 d.) S. Lozoraičiui rašė apie politologo, disidentą Aleksandro Štromo nuomonę (1931–1999) dėl tinkamiausio kandidato į LDT šefo postą: „dr. Štromas laikas tinkamiausiu kandidatu į LD šefo postą S. Lozoraitį jr.“⁸⁵ Nuo savęs J. Žmuidzinas pridūrė: „Aplamai, aš gaunu įspūdį, kad S. Loz. jr. būtų didelės daugumos palankiai sutiktas. Tad iš įsitikinimo siūlyčiau pagalvoti apie jo kandidatūrą. Aš manyčiau, kad tai ne tik mano,

bet ir viso Toronto lietuviško pasaulio tokia nuomonė.⁸⁶ Tačiau ir tada tema nebuvo išsemta, nes J. Žmuidzinas dar kartą tų pačių metų pabaigoje S. Lozoraičiui rašė: „Teko su vienu kitu, turinčiu didesnio visuomeninio svorio, paliesti Jr. kandidatūrą. Jie be rezervų ją palaiko.“⁸⁷ Šis konsulo laiškas rodo, kad gal ne visi LDT nariai žinojo apie 1978 m. rugpjūčio 20 d. S. Lozoraičio raštą, apie S. A. Bačkio paskyrimą LDT šefo pavaduotoju, o po jo mirties – įpėdiniu⁸⁸. Kodėl S. Lozoraitis tylėjo apie savo apsisprendimą dėl dr. S. A. Bačkio ir kodėl šefo įpėdiniu nepaskyrė savo sūnaus, S. Lozoraičio jaunesniojo? Gali būti, kad pačioje LDT vyravę tarpusavio santykiai, ne visada draugiški kolegiški, vertė patį S. Lozoraitį tylėti ir taip apsidrausti nuo dar vieno vidaus konflikto. Antra, diplomatinio korpuso persikirstymas S. Lozoraičio jaunesniojo naujai neabejotinai būtų sukėlęs ir šiokią tokią sumaištį pačioje diplomatinėje tarnyboje ir iššaukęs didelę audrą politikuojančioje lietuvių išeivijoje dėl asmeninių ir tarnybinių interesų painiojimo. Juo labiau kad S. Lozoraitis jaunesnysis „užkliūdavo“ nuo pat 1944 metų, kai pradėjo eiti Lietuvos pasiuntinybės prie Šv. Sosto padėjėjo pareigas. Tačiau, ko gero, tiksliausias atsakymas į šį klausimą jau buvo duotas 1934 metų birželį. Likus dviem dienoms iki S. Lozoraičio paskyrimo užsienio reikalų ministru⁸⁹, diplomato E. Turausko užrašuose užfiksuotas toks jų pokalbis: „Žinot, kokią vyriausybę aš sudaryčiau – sako. „Iš žmonių – man patinkamų“ – Bet kas tada būtų – sakau – tai būtų giminės vyriausybė. „Ne, žinoma, atsako, ne dėlto, kad Tadukas⁹⁰ mano draugas ar giminė – aš jį imčiau, bet kad jis darbą išmano.“⁹¹ Galima teigti, kad savų principų S. Lozoraitis laikėsi visą gyvenimą, taip pat ir skirdamas savo įpėdinį.

1983 m. gruodžio 24 d. mirus LDT šefui S. Lozoraičiui, jo sūnui Stasiui (jaunesniajam) buvo 59 (g. 1924 m.), dr. S. A. Bačkui – beveik 78 metai (g. 1906 m.)! LDT šefo pareigas S. Lozoraitis ėjo 43 metus. Po jo mirties Lie-

tuvos generalinis konsulas dr. J. Žmuidzinas rašė: „Tikrai, netekome diplomato ir gabaus valstybininko, kuris įžvalgiai bei ištikimai atliko jam Lietuvos vyriausybės pavestą paskirtą užsienyje.“⁹²

Per visus LDT veiklos metus daug klausimų ir diskusijų kėlusio šefo pareigybė buvo teisinio pagrindo neturintis faktas. Net pats dr. S. A. Bačkis, mažiau nei dešimtmetį buvęs LDT šefu, šias pareigas galėjo apibrėžti tik paties S. Lozoraičio vykdyta veikla: „svarbiausias rūpestis buvo siekti, kad ryžtingai būtų organizuojama Lietuvos diplomatinės ir konsulinės tarnybos veikla, kuri geriausiai padėtų Lietuvai atgauti laisvę ir nepriklausomybę, ir kad laisvasis pasaulis būtų gerai informuojamas apie lietuvių tautos padėtį ir jos siekimus atgauti nepriklausomybę. Todėl jis stengėsi koordinuoti Lietuvos diplomatinės tarnybos veiklą bei rūpinosi, kad veikiančios įstaigos personalo reikalu taip pat nenukentėtų. Taip pat jis rūpinosi, kad su lietuvių išeivija užsienyje būtų kuo geriausi santykiai ir kad ji atsižvelgtų į Lietuvos valstybės egzistuojančias institucijas užsienyje ir prisidėtų prie Lietuvos ir lietuvių teisių bei interesų gynimo. Tuo tikslu jis palaikė santykius su lietuvių organizacijomis, kurios politinėje srityje specialiai rūpinosi Lietuvos laisvės kova bei lietuvių išlaikymu, būtent: VLIK'u, Lietuvos laisvės komitetu, Amerikos lietuvių taryba ir Pasaulio lietuvių bendruomene bei jos narėmis – atskirų kraštų lietuvių bendruomenėmis.“⁹³

Vietoj išvadų

Lietuvos užsienio reikalų ministro J. Urbšio paskutinėmis nepriklausomybės savaitėmis išsiųstos telegramos nr. 288 paskutinis sakinys, net iššifruotas, suteikia plačios erdvės hipotezėms ir interpretacijoms. Diskusijas kelia ne tik turinys, bet ir konkrečios detalijos. Mat vienas pagrindinių telegramos

trūkumų – teisinio pagrindo neturintis faktas. Tokia pati buvo ir LDT, kuri už tradicinės diplomatijos ribų veikė daugiau nei pusšimtį metų. Jos šefas S. Lozoraitis vien tik dėl šio statuso sulaukdavo nemenkos amžininkų kritikos bei stiprios jų opozicijos, ir nebuvo pripažįstamas. Jis, nors ir mėgindamas išlikti tik „primus inter pares“, vis dėlto turėdavo peržengti jų ribas. Tačiau S. Lozoraitis, gerbdamas jam suteiktus įgaliojimus, daugiau nei keturiasdešimt metų nuosekliai ėjo savo pareigas. Jo, kaip LDT šefo, pasirinkimai ir sprendimai, jų motyvacija per visus Lietuvos laisvinimo metus rėmėsi valstybiniu mastumu, pareiga ir atsakomybe tautai.

Santrauka

1940 m. birželio pradžioje Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministras Juozas Urbšys išsiuntė Lietuvos pasiuntinybėms telegramą nr. 288. Lietuviškoje istoriografijoje dažniausiai yra cituojamas paskutinis jos sakiny: „Jei čia mus ištiktų katastrofa, tai užsieniuose likusios mūsų diplomatijos šefu skaitykite Lozoraitį, pirmuoju pavaduotoju Klimą, antruoju Šaulį.“ Po kelių savaičių sovietams okupavus Lietuvą, šis telegramos fragmentas tapo lietuvių egzilinės diplomatijos pradžia. O daugiau nei šešis dešimtmečius

užsienyje veikusi LDT buvo vienintelė išlikusi valstybinė institucija. Ko gero, atsitiktinai įrašytas paskutinis telegramos sakiny dar ir šiandien kelia nemažai klausimų, o pačių diplomatų archyvai, amžininkų atsiminimai ir lietuviškoji istoriografija pateikia skirtingus telegramos teksto variantus. Tad straipsnyje tyrinėjamos LDT šefo ir jo pavaduotojų skyrimo aplinkybės ir motyvacija bei šių pareigų perdavimo problematika. LDT šefo pareigas Stasys Lozoraitis ėjo daugiau kaip keturiasdešimt metų. Pirmajam šefo pavaduotojui Petrui Klimui, įkalintam tremtyje, o 1948 metais mirus antrajam pavaduotojui dr. Jurgiui Šauliui, S. Lozoraitis iš telegramoje išvardytų asmenų liko vienas. Jo pareigų perėmimo ir pavaduotojų klausimas pačioje LDT buvo iškilęs kelis kartus. Bet, ko gero, ypač aktualus jis buvo 1957 metais, kai mirė Lietuvos pasiuntinys Vašingtone Povilas Žadeikis, o naujuoju vadovu buvo numatytas pats S. Lozoraitis. 1978 metais S. Lozoraitis atskiru dokumentu paskyrė dr. Stasį Antaną Bačkę LDT šefo pavaduotoju, o savo mirties atveju įgaliojo jį perimti LDT šefo pareigas. 1983 metais mirus S. Lozoraičiui, dr. S. A. Bačkis LDT šefo pareigas ėjo iki pat atkuriant Lietuvos nepriklausomybę. Dr. S. A. Bačkis savo įgaliojimus Lietuvos užsienio reikalų ministerijai perdavė ir LDT veiklą sustabdė 1991 m. rugsėjo 6 d.

Nuorodos

1. Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministro J. Urbšio telegramos apie S. Lozoraitį paskyrimą LDŠ nuorašai, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 668, ap. 1, b. 1, l. 3.
2. Bačkis S. A. *Lietuvos diplomatinė tarnyba (1940 06 15 – 1990 03 11)*. Vilnius, 1999, p. 5; Jonušauskas L. *Likimo vedami: Lietuvos diplomatinės tarnybos egzilyje veikla (1940–1991)*. Vilnius, 2003, p. 45; Musteikis K. *Prisimini-*

- mų fragmentai*. Vilnius, 1989, p. 52; Turauskas E. *Lietuvos nepriklausomybės netenkant*. Kaunas, 1990, p. 12; Dapkutė D. *Nuo Berno iki Paryžiaus: Lietuvos diplomatinės tarnybos ir VLIK'o santykiai, VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba išeivijoje: Berno ir Paryžiaus konferencijų protokolai*. Vilnius, 2004, p. 9.
3. Sidzikauskas V. *Lietuvos diplomatijos paraštėje*. Vilnius, 1994, p. 249.
 4. 1940 metų vasarą sovietai okupavo Lietuvą bei Latviją ir Estiją. Valstybingumo, nepri-

- klausomybės ir laisvės netekusių trijų Baltijos šalių istoriniai įvykiai per kitus penkis dešimtmečius vyko beveik sinchroniškai tiek kraštuose, tiek jų išeivijoje.
5. Lozoraitis K. *Žvilgsnis į vilties diplomatinę egzilyje, Lietuvių diplomatija išeivijoje 1940–1991*. Vilnius, 2007, p. 9–10.
 6. Lietuvos diplomatijos šefo S. Lozoraičio archyvas yra saugomas Lietuvos centriniame valstybės archyve, fondo nr. 668.
 7. Net ir Šv. Sosto pripažįstamas Lietuvos nepaprastasis pasiuntinys ir įgaliotasis ministras S. Girdvainis 1959 metais į diplomatinį sąrašą buvo įrašytas gérant d'affaires (reikalų vedėjas) titulu.
 8. Bačkis S. A. *Lietuvos diplomatinė tarnyba (1940 06 15 – 1990 03 11)*, p. 17.
 9. Anicetas Simutis: *60 metų Lietuvos diplomatinėje tarnyboje*. Vilnius, 2007, p. 22.
 10. Cituojama iš: Bačkis S. A. *Lietuvos diplomatinė tarnyba (1940 06 15 – 1990 03 11)*, p. 11.
 11. Įvairiu metu arba priklausomai nuo Lietuvos diplomatų pripažinimo ar nepripažinimo, taip pat jų pačių mirties, LDT dirbo kelios dešimtys įvairaus rango diplomatų, nuo nepaprastojo pasiuntinio ir įgaliotojo ministro iki garbės konsulo.
 12. Diplomatinė tarnyba – valstybės administracijos dalis, pavaldi Užsienio reikalų ministerijai. Šiai tarnybai tenka tokie uždaviniai: oficialus atstovavimas savo šaliai, esamo šalies politinio gyvenimo stebėjimas ir nuolatinių ataskaitų rengimas, įvairių savo valstybei naudingų ryšių užmezgimas, taip pat, gavus specialius įgaliojimus, tarpvalstybinių derybų vedimas.
 13. Plačiau apie tai: Antanaitis K. *Sovietinės nomenklatūros gniaužtuose (Baltijos respublikos ir SSRS diplomatija), Darbai ir dienos*. Kaunas, 2002, nr. 30, p. 215–224; Kertenis D. *Okupantų parankinė (Lietuvos TSR užsienio reikalų ministerija)*. Ten pat, p. 227–247.
 14. Plačiau apie tai: Antanaitis K. *Sovietinės nomenklatūros gniaužtuose (Baltijos respublikos ir SSRS diplomatija), Darbai ir dienos*, p. 215.
 15. „Dar disputo pradžioje, apžvelgdamas susirinkusius, aš pažinau tą poną,... /.../ Jis įtemptai sekė kiekvieną diskusijos žodį. Taigi su B. Balučiu nesimačiau apie dvidešimt metų. /.../ Be Balučio, salėje sėdėjo dar du buvę Lietuvos buržuazinės pasiuntinybės bendradarbiai“. Paleckis J. *Dviejuose pasauliuose*. Vilnius, 1983, p. 529.
 16. Plačiau apie tai: Jonušauskas L. *Likimo vėdami. Lietuvos diplomatinės tarnybos egzilyje veikla 1940–1991*, p. 44–54.
 17. Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministro J. Urbšio telegramos apie S. Lozoraičio paskyrimą LDŠ nuorašai, LCVA, f. 668, ap. 1, b. 1, l. 3.
 18. Ten pat.
 19. A. Liutkaus laiškas B. Railai, 1969 m. kovo 10 d., Išeivijos sodų centras (toliau – ISC), B. Railos archyvas, f. 19.
 20. Sidzikauskas V. *Lietuvos diplomatijos paraštėje*, p. 248–250.
 21. Bačkis S. A. *Lietuvos diplomatinė tarnyba (1940 06 15 – 1990 03 11)*, p. 5; Turauskas E. *Lietuvos nepriklausomybės netenkant*, p. 12.
 22. Aničas J. *Alena ir Mykolas Deveniai*. Vilnius, 1997, p. 240–247.
 23. Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministro J. Urbšio telegramos apie S. Lozoraičio paskyrimą LDŠ nuorašai, LCVA, f. 668, ap. 1, b. 1, l. 1.
 24. Ten pat, l. 2; vertimas iš italų kalbos: „*Pirmasis pavaduotojas p. Jurgis Šaulys, diplomatas, Lietuvos nepaprastasis ir įgaliotasis ministras mirė Berne, Šveicarijoje, antrasis pavaduotojas Petras Klimas, diplomatas, Lietuvos nepaprastasis ir įgaliotasis ministras, Paryžiuje buvo suimtas ir deportuotas iš Vokietijos į Lietuvą, iš čia sovietų deportuotas į Sibirą, rašytojas, mirė Kaune, Lietuva.*“
 25. Sidzikauskas V. *Lietuvos diplomatijos paraštėje*, p. 250.
 26. Musteikis K. *Prisiminimų fragmentai*, p. 51–52.
 27. Lietuvos pasiuntinybių Maskvoje ir Rygoje raštai Lietuvos URM, 1940 m. gegužės 21 d. – birželio 14 d., ISC, f. 11, ap. 7, b. 307, p. 28.

28. 1940 metais sovietų ištremtas J. Urbšys, net ir būdamas nelaisvėje, rašė protesto notas. Kaip diplomatas – pagal visas diplomatinės taisykles.
29. Trijų pasiuntinių 1939 m. lapkričio 2 d. memorandumas užsienio reikalų ministeriui, *Metmenys*. Čikaga, 1979, nr. 37, p. 156–170.
30. Musteikis K. *Prisiminimų fragmentai*, p. 51.
31. Ten pat; dr. J. Šaulio žmona buvo italė, garsi operos dainininkė Mafalda Salvatini (1888–1971).
32. Pasak K. Lozoraičio, 1933 metais dėl šių vedybų tiek diplomatinuose sluoksniuose, tiek lietuvių visuomenėje, kilus skandalui, prezidentas A. Smetona norėjo dr. J. Šaulį atleisti iš diplomatinų pareigų, bet jį užstojo S. Lozoraitis.
33. S. Lozoraitis, 1934 metais tapęs užsienio reikalų ministru, buvo jauniausias (35 metų) tarp savo kolegų Vakarų Europoje. 1935 metais jam buvo suteiktas Paryžiaus tarptautinės diplomatijos akademijos nario vardas.
34. Tuometis Lietuvos užsienio reikalų ministras Augustinas Voldemaras (1883–1942) daugiau buvo Paryžiuje Taikos konferencijoje nei Lietuvoje.
35. Skirius J. *Lietuvių visuomenininkas ir diplomatas Bronius Kazys Balutis (1880–1967): tėvynei paaukotas gyvenimas*. Vilnius, 2001, p. 196–197.
36. „Kybartų akiai“, kuriuos 1940 m. lapkričio 23 d. Berne (Šveicarija) atgaline data (1940 m. birželio 15 d.) pasirašė prezidentas A. Smetona: iš ministro pirmininko pareigų atleido A. Merkį ir S. Lozoraičiui suteikė prezidento bei ministro pirmininko įgaliojimus.
37. Musteikis K. *Prisiminimų fragmentai*, p. 52.
38. Dar 1936 m. spalio 6 d. Vokietija ir Italija sudarė karinę politinę sąjungą ir pagal pasirašytą Berlyno sutartį sudarė Berlyno–Romos ašį. Vėliau prie jų prisijungė dar kelios valstybės.
39. Opieji Lietuvos vadavimo akcijos klausimai. Respublikos prezidento pareigas einančio ministerio Stasio Lozoraičio, Lietuvos diplomatijos šefo, atsakymai į „Minties“ atstovo paklausimus, *Mintis*, 1949 m. vasario 14 d., nr. 18/19 (540/541), p. 1.
40. Bačkis S. A. *Lietuvos diplomatinė tarnyba (1940 06 15–1990 03 11)*.
41. P. P. Žadeikio, Lietuvos Ministerio Vašingtone, laiškų išrašai, 1940 m. rugpjūčio 29 d. – 1941 m. vasario 28 d., LCVA, f. 668, ap. 1, b. 5, p. 9.
42. Jonušauskas L. *Likimo vedami: Lietuvos diplomatinės tarnybos egzilyje veikla (1940–1991)*.
43. *Tarptautinių žodžių žodynas*. Vilnius, 2007, p. 1060.
44. Šefas, *Lietuvių enciklopedija*. Bostonas, 1963, t. 29, p. 393.
45. Diplomatinės tarnybos šefas, *Lietuvių enciklopedija*. Bostonas, 1955, t. 5, p. 58.
46. Plačiau apie tai: Rōmeris M. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Vilnius, 1989.
47. *Diplomatas par excellence: Kazys Lozoraitis (1929–2007)*. Kaunas, 2008, p. 47.
48. E. Turausko užrašai, 1940 m. liepa–rugsjūtis, ISC, f. 11, ap. 13, b. 28, l. 25–28.
49. Ten pat.
50. Ten pat.
51. Bačkis S. A. *Lietuvos diplomatinė tarnyba (1940 06 15–1990 03 11)*, p. 10–11.
52. Plačiau apie tai: *Diplomatas par excellence: Kazys Lozoraitis (1929–2007)*, p. 57–65.
53. Šio teksto autorės ir K. Lozoraičio vieno pokalbio metu buvo pasiteirauta Lietuvos pasiuntinybės Italijoje tema. Vadovaujantis tarptautine diplomatine teise, šalies pasiuntinybė yra jos dalis svetimoje žemėje, o sovietų užimtas ir iki šiol negrąžintas Lietuvos pasiuntinybės pastatas Italijoje, kaip šalies dalis, vis dar okupuotas? K. Lozoraitis, diplomatas, diplomato sūnus, tik atsiduso, šyptelėjo ir pasakė: „Taip.“
54. Lozoraitis K. Žvilgsnis į vilties diplomatinę egzilyje, *Lietuvių diplomacija išeivijoje 1940–1991*: straipsnių rinkinys, p. 12.
55. Bačkis S. A. *Lietuvos diplomatinė tarnyba (1940 06 15–1990 03 11)*, p. 5.

56. Nr. 272. P. Žadeikio laiškas A. Smetonai, 1941 m. birželio 24 d., *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*. Kaunas, 1999, p. 409.
57. Plačiau apie tai: Jonušauskas L. *Likimo vedami: Lietuvos diplomatinės tarnybos egzilyje veikla (1940–1991)*, p. 255–257.
58. S. Lozoraičio teksto, skirto P. Žadeikiui, juodraštis, 1940 m. rugsėjo 28 d., LCVA, f. 668, ap. 1, b. 5, p. 7.
59. Nr. 277. P. Žadeikio laiškas A. Smetonai, 1941 m. liepos 7 d., *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, p. 415–416.
60. Dr. J. Šaulio telegrama min. S. Girdvainiui, 1942 m. sausio 15 d., ISC, f. 11, ap. 3, b. 177, l. 1.
61. S. Girdvainio telegrama, 1942 m. sausio 20 d., ISC, f. 11, ap. 7, b. 83, l. 1.
62. P. Žadeikio telegrama, 1942 m. sausio 9 d., ISC, f. 11, ap. 7, b. 265, l. 1.
63. Bačkis S. A. *Lietuvos diplomatinė tarnyba (1940 06 15–1990 03 11)*, p. 7.
64. Lietuvos įgaliotojo ministro Vašingtone P. Žadeikio raštas LDT šefui S. Lozoraičiui, 1955 m. lapkričio 16 d., LCVA, f. 668, ap. 1, b. 5, p. 14.
65. Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministro J. Urbšio telegramos apie S. Lozoraičio paskyrimą LDŠ nuorašai, LCVA, f. 668, ap. 1, b. 1, l. 3.
66. S. Lozoraičio laiškas VLIK'o pirmininkui M. Krupavičiui, 1946 m. liepos 25 d., *Vlik'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba išėivijoje: Berno ir Paryžiaus konferencijų protokolai*, p. 228–229.
67. Dr. A. Geručio laiškas LDT šefui S. Lozoraičiui, 1951 m. birželio 17 d., LCVA, f. 668, ap. 1, b. 483, p. 3–4.
68. Lietuvos generalinio konsulo Niujorke J. Budrio raštas LDT šefui S. Lozoraičiui, 1956 m. gegužės 9 d., LCVA, f. 668, ap. 1, b. 5, p. 21.
69. Dr. A. Geručio dienoraštis, VU RS, f. 155, b. 435, p. 35–36.
70. Sidzikauskas V. *Lietuvos diplomatijos paraštėje*, p. 252.
71. Dr. A. Geručio dienoraštis, VU RS, f. 155, b. 435, p. 38–39.
72. Perimti pasiuntinybės vadovo pareigas galėjo tik diplomatas, dirbęs Lietuvos užsienio reikalų ministerijoje iki 1940 m. birželio 15 d. ir turėjęs nepaprastojo ir įgaliotojo ministro rangą.
73. S. Lozoraitis niekada nebuvo partinis, tačiau užsienio reikalų ministru jis dirbo prezidento A. Smetonos autoritarinio valdymo metais. Beje, po 1926 metų gruodžio perversmo į diplomatinę tarnybą grįžo dr. J. Šaulys, tačiau „smetoniniko“ etiketė jam nebuvo lipdoma.
74. Dr. A. Geručio dienoraštis, VU RS, f. 155, b. 435, p. 39.
75. Sidzikauskas V. *Lietuvos diplomatijos paraštėje*, p. 274.
76. S. Lozoraičio laiškas B. Railai, 1967 m. gruodžio 29 d., ISC, B. Railos archyvas, f. 19.
77. Lietuvos generalinio konsulo Los Andžele V. Čekanausko raštas LDT šefui S. Lozoraičiui, 1978 m. rugpjūčio 14 d., LCVA, f. 668, ap. 1, b. 16, p. 1.
78. Stasys Lozoraitis (jaunesnysis; 1924–1994).
79. Antanas Firavičius (1914–1993), tuometinis Tautos fondo Toronte (Kanada) pirmininkas.
80. Lietuvos generalinio garbės konsulo Toronte J. Žmuidzino laiškas S. Lozoraičiui, 1978 m. gruodžio 28 d., LCVA, f. 668, ap. 1, b. 16, p. 11–12.
81. LDT šefo S. Lozoraičio raštas Lietuvos įgaliotajam ministrui Vašingtone S. A. Bačkiui, 1978 m. rugpjūčio 20 d., ten pat, p. 3.
82. J. Kajeckas, Lietuvos pasiuntinybės Vašingtone vadovas (1957–1976), paskutiniiais savo veiklos metais dėl sunkios ligos negalėjo tinkamai eiti savo pareigų. LDT šefas J. Kajecko pareigas perdavė jo patarėjui dr. S. A. Bačkiui; plačiau apie tai: Jonušauskas L. *Likimo vedami: Lietuvos diplomatinės tarnybos egzilyje veikla (1940–1991)*, p. 243–246.
83. Dr. A. Geručio dienoraštis, VU RS, f. 155, b. 435, p. 35–36.
84. Žr. 82 išnašą.
85. Lietuvos generalinio garbės konsulo Toronte J. Žmuidzino laiškas S. Lozoraičiui,

- 1978 m. spalio 14 d., LCVA, f. 668, ap.1, b. 16, p. 8–9.
86. Ten pat.
87. Lietuvos generalinio garbės konsulo Toronte J. Žmuidzino laiškas S. Lozoraičiui, 1978 m. gruodžio 28 d., LCVA, f. 668, ap. 1, b. 16, p. 10.
88. Peržiūrėjus to meto LDT narių diplomatinis rangus ir jų rezidavimo vietas, galima versija, kad diplomatas J. Žmuidzinas savo laiškuose rašė apie visai kitų diplomatinį pareigų, o ne LDT šefo posto skyrimą S. Lozoraičiui (jaunesniajam), atmetimą.
89. Respublikos Prezidento aktai, *Vyriausybės žinios*, 1934 m. birželio 23 d., nr. 447, p. 8.
90. Tadas Petkevičius (1893–1964), teisės profesorius, diplomatas, vertėjas. 1918 metų pabaigoje dirbo ministrų kabineto reikalų vedėju, įvairiu metu buvo Lietuvos užsienio reikalų ministerijos teisinis konsultantas, dalyvavo beveik visose Lietuvos tarptautinėse derybose, buvo patarėjas Lietuvos pasiuntinybėje Londone. Artimas S. Lozoraičio draugas.
91. E. Turausko įvairių metų užrašai, ISC, f. 11, ap. 13, b. 27, l. 11.
92. Generalinio konsulo dr. J. Žmuidzino laiškas S. Dargiui, 1984 m. kovo 6 d., LCVA, f. 668, ap. 1, b. 421, p. 7.
93. Bačkis S. A. *Lietuvos diplomatinė tarnyba (1940 06 15 – 1990 03 11)*, p. 7.

Asta PETRAITYTĖ-BRIEDIENĖ

THE LITHUANIAN DIPLOMATIC SERVICE AND STASYS LOZORAITIS'S POWERS

In early June of 1940 Lithuania's Foreign Minister Juozas Urbšys sent a telegram (No. 288) to Lithuania's missions abroad. The most often cited sentence from it is the last: "Should catastrophe strike us here, you are to regard Lozoraitis as the chief of our diplomatic service abroad, Klimas as the first deputy, and Šaulys as the second." When the Soviets occupied Lithuania a few weeks later, this telegram fragment became the start of Lithuanian exile diplomacy. For more than six decades the Lithuanian Diplomatic Service (LDS) was active abroad as the only remaining state institution of Lithuania. The telegram's last sentence, possibly just an afterthought, raises many questions even today. The archives of the diplomats themselves, recollections of their contemporaries, and Lithuanian historiography yield somewhat different versions of that telegram's text. Thus this article investigates the circumstances and motives surrounding the naming of the LDS Chief and his deputies

as well as the problems involved in passing on these duties to others.

Stasys Lozoraitis served as LDS Chief for more than 40 years. As his first deputy Petras Klimas was imprisoned and deported to Siberia, and the second, Dr. Jurgis Šaulys, died in 1948, Lozoraitis remained alone among the three persons mentioned in the telegram. The question of his succession and deputies was discussed several times in the ranks of the LDS itself. It was especially pressing in 1957 with the death of Povilas Žadeikis, Lithuania's envoy to Washington when Lozoraitis himself was slated to be his successor. But only in 1978 did Lozoraitis in a separate document name Dr. Stasys Antanas Bačkis as the LDS Chief's deputy and empower him to take over his duties in the case of his death. When Lozoraitis died in 1983, Bačkis served as LDS Chief until the reestablishment of Lithuanian independence, after which he transferred his powers to the Lithuanian Foreign Ministry and discontinued the LDS on September 6, 1991.